

RADIOSCOLA

EDIZIUN CUMISSIUN RADIOSCOLA - EDIZIUN DELLA CUMISSIUN RADIO ROMONTSCH

AUTOPORTRET

1945

TURO PEDRETTI

Redacziun:

Alfons Maissen

Stampa Romontscha

Mustér

NADAL A BIANMAN AN SCHONS, da

Tumasch Dolf, Ziraun

Margis, ils 26 de schaner 1960, dallas 14.30 — 15.00

TURO PEDRETTI ün pittur engiadinais, da

Jacques Guidon, Zuoz

Margis, ils 29 de mars 1960, dallas 14.30 — 15.00

LA FATSCHA DE NOS VITGS, da

Gion Arthur Manetsch, Cuera

Margis, ils 16 de fevrer 1960, dallas 14.30 — 15.00

Turo Pedretti

Turo Pedretti ei senza dubi in de nos megliers picturs en tiara romontscha e grischuna. Sia moda de malegiar ei stabla en sia essenza e lai maina dubitar igl autur. Attaschaus a sia tiara, all'Engiadina dil grond sulegl, eis el sededicaus oravontut alla contrada de quella tiara benedida dell'aria cristallina e dils gronds contrasts. Quella trasparenza cuviera sias contradas d'unviern sco cun in vel che semida tenor la tempra ch'el resenta e vul dar a sia vasta perspectiva. Schegie che ses maletgs paran d'esser tratgs neu cun enzacontas massivas pennelladas e cun colurs aviartas e fermas, schegie de factura compacta e massiva, dattan els la caratteristica exacta de quei che igl autur senta e vesa. Davos l'abstracziun sezuppa l'olma digl artist. Ils detagls seresultan dalla forza massiva. Pedretti ei denton buca mo il pictur de contradas puras. El tschenta en siu miez in vitg, gruppas de plontas, carstgauns en lur acziun e surtrai il tut cun ina nundescrivibla tempra immanenta e dominonta. El dat lu a ses maletgs magari tetels significonts: gi sferdalent, larischs la damaun, larischs igl unviern, reflex, cuflla, favugn, miezgi, serenezi etc. Cun siu maletg vul el exprimer in stadi d'expressiun e de sentiment, buca mo la cuntrada, la persuna, la caussa, mobein il senn e sentiment, l'olma, la veta che schai en quei ch'el creescha. Tut quei ch'el vesa ed observa accepta el cun ardiment e carezia per dar fuorma e veta artistica. Ins senta siu plascher per la natira, per las caussas, per ils animals e las plontas, per il carstgaun: siu tgaun, il reflex della vasa de flurs el veider-finiastira, la cuflla, ils larischs, ils resgiaders de galatscha etc. Ina buna part de sia ovra ha el dedicau a portrets ed ad autoportrets. Ins smarveglieria cun tgei scars mieds el sa dar la dretga caracteristica alla persuna representada.

A. M.

Jacques Guidon, scolast secundar a Zuoz, vegn en sia emissiun a sclarir ils misteris digl artist Pedretti. Nus vegnin era ad udir en in discuors il pictur sez, e quei en siu luvratori a Schlari-gna. El vegn cunzun a declarar il maletg: DAMAUN DE STAD, che nus reproducin sin pagina 7 de nies fegliet RADIOSCOLA. Per levgiar la lavur a nos scolasts ed allas classas, ha la Cuminonza Radio Romontsch schau far enzacons mellis fegls specials cun si quei maletg. Tgi che teidla l'emissiun deigi s'adressar per tals a *Jacques Guidon, Zuoz*.

Ina impurtonta publicaziun sur *Turo Pedretti* e si'ovra ei comparida 1951 ad Arbon, *Eichen-Verlag*, da *Walter Kern*, cun introducziuns en lungatg tudestg e franzos e cun 87 reproducziuns de ses maletgs. Quella casa editura ha surschau a nus la clischa silla cuviarta.

Tumasch Dolf cantadur e scribent romontsch

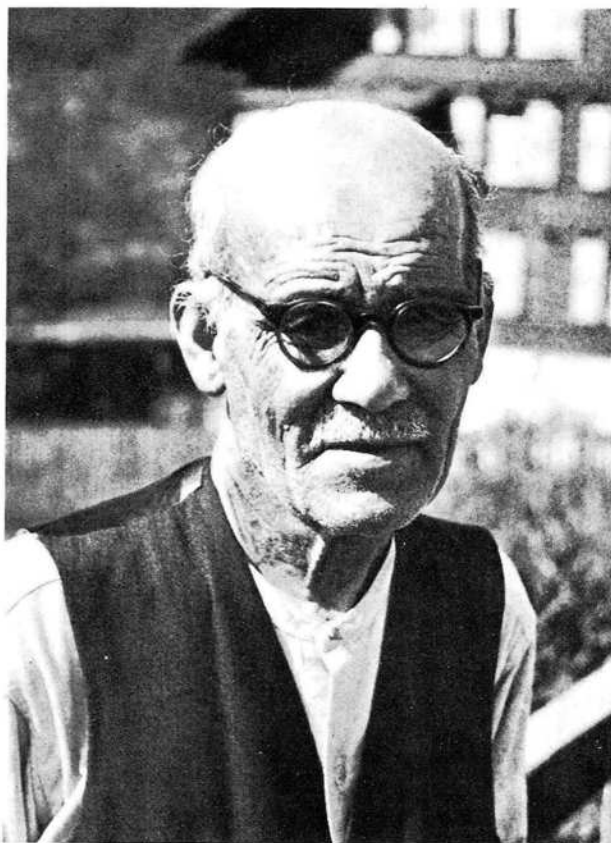
Ils 26 de schaner 1960 plaida Tumasch Dolf el radio sur *Usits de Nadal e Daniev en Val de Schons*. Sco paucs auters eis el preparaus per ina tala incumbenza. Cun grond slonsch e profunda savida eis el sefatschentaus il davos temps culla preparaziun d'ina nova emissiun Radioscola sur *La canzun populara romontscha*. Tumasch Dolf ha compleniu il fenadur vargau siu 70avel anniversari. Mo buca quei fatg persul, mobein sia marcanta personalitad, sia gronda ovra musicala e litteraria giustificieschan enzacons plaids de renconuschientscha era el fegliet *Radioscola*.

Tumasch Dolf ei naschius ils 31 de fenadur 1889 sisumsum la Muntogna en Val Schons, a Matton. Leu eis el ius a scola primara e passentau a Ziraun la secundara. In bi gi digl onn 1904 pren siu bab il mattet senza grondas ceremonias e va cul giuven a Cuera el seminari scolastic. Da lezzas uras er'ei buca uera moda de dumandar gitg la mattatschaglia tgei ch'ella leva daventar. Il bab, sez scolast, senta tgei che stueva esser e fa il pass ch'era de far! Da 1908-1911 dat Dolf scola a Donat, da 1911-1926 a Ziraun la scola secundara. Dals 1926 als 1952 empeila el la scola secundara a Tumein. 1952 tuorna el en sia patria per propi, e surpren danovamein la scola secundara a Ziraun. Oz viva Dolf deliberaus de tutta grevezia della scola, luvrond cun ses aviuls, componend, scrivend e dirigend il chor mischedau d'Andeer.

Quei fuss en cuorts plaids il rom exterior de sia veta che savess tgunsch e maneivel corrisponder a biaras autras. Las fermas ragischs ch'el veva tschaffau gia da giuven en siu intern per senn e patertgament della cultura e dils ideals de siu vitg, de sia famiglia e parentella, han menau el vias specialas. Mai vegn el ad haver emblidau las praulas, las getgas, las canzuns popularas resunadas el ravugl de sia famiglia, mai pli saviu schar dals tuns intonai tontas gadas de siu bab silla gegia incantonta. Las fiastas, ils usits dil vitg e della vallada han adina teniu empleniu ils arcuns de siu intern. Cheu schischeva la fontauna de sia vigur che gidava a dar il ver cul a sias melodias ed a formar sias historias.

Tumasch Dolf ha giu la cletga, gie ina certa grazia d'entupar en sia veta enzacons gronds animaturs. 1913 era Caspar Decurtins pinaus d'entscheiver il volum de Schons per sia Crestomazia. El ha buca giu grondas breigias d'anflar ils dretgs umens en quella interessanta val. Tumasch Dolf e Stiafan Loringett daventan meinsvart ses fidai collaboraturs.

Cun quella lavur han els spindrau ina buna part della litteratura orala, Dolf en special las tradiziuns e la canzun populara, Loringett las praulas etc. Segiramein fuss schiglioc quei prezios scazi sfundraus per adina ella perdiziun dell'emblidanza. Sco Dolf raschuna vegnevan brevs da Decurtins gi per gi per animar, per far tschaffen, per dar directives. 1916 miera il grond rimnader de Trun e la raccolta dils dus giuvnals compara per pli tard, 1929 ellas Annalas cul tetel:

Tumasch Dolf a Ziraun 1959. (Foto Alfons Maissen)

Las tradiziuns popularas da Schons. Ils texts dellas canzuns rimnadas da Dolf, eran gia compairidas ellas Annalas digl onn 1919.

Il tschaffen de Dolf per la canzun crescha ad in crescher. Alla scola cantonala veva el giu sco magister de teoria musicala professor Wilhelm Steiner, in mussader tut aparti. La gronda responsabladad visavi a sia lavur en favur della canzun romontscha lai denton buca ruaus a Tumasch. Cun 30 onns, pia 1919, seresolve el de continuar ses studis musicals al conservatori de Turitg. Carl Vogler, dapi 1915 magister de contrapunctica, da 1919 directur dil conservatori e mussader de harmonia, daventa ussa per enzacons onns magister de Dolf.

Igl emprem contact direct cun Tumasch Dolf ha il scribent de questas lingias giu igl onn 1936. Sco ils biars scolasts romontschs vevel era jeu ner basegns de canzuns de scola. Il grond chor della scola districtuala cun quasi 100 scolars lagutteva bia viarva musicala en in onn. Hans Erni era secasaus da gliez temps a Glion, e sch'ins mava tier el la damaun cun in text sche era la canzun finfatga culla rendida dil sulegl. Quei era ina fontauna che sburflava adina. Mo cun Tumasch Dolf a Tumein neschan era per mei novas pusseivladads. Sigl emprem clom d'agid dat el sinzur cun ina partida «blaus»! — Quei eran sias 25 canzuns per la *giuventetgna romontscha*, edidas 1930 a Cuera. Da gliez temps era quei veritabel scazi de sia aveina musicala nun-enconuschents a mi. Mo gleiti ein ils «blaus», — aschia numnavan ils scolars il cudischet — daventai per nus tuts in bien amitg de nossa scola, e quei per in decenni. Ina gada ni l'autra ein tut las 25 canzuns vegnidas cantadas. Il cudischet cunteneva era in diember dellas canzuns destinadas per ils giugs musicals che Dolf e Fontana vevan scaffiu ils onns 1924 e 1926. Quei fatg ha entruidau la scola districtuala de dar pliras gadas publicamein e cun grond success ils giugs *Ad acla e Sibilla*. Nundumbreviels cudischs blaus ein i tras la manutta de scolars incantai per la canzun de Dolf. Oz ein els spari, deplorablamein. Sa cu la nova edizium compara? —

In' altra entupada cull'ovra musicala de Dolf ha sia *Stiva de filar* caschunau, edida 1954 per la tiarza gada, dalla Ligia Romontscha. Jeu hai giu caschun ed il plascher de dar la Stiva cun differentas gruppas, 1948 a Glion e culs medems acturs e cantadurs el radio de Turitg, 1949 a Cuera ed a Thun, omisdus gadas cun accumpignament d'orchester. Silmeins 20 gadas ei quella retscha de bialas canzuns popularas resunadas legramein sur tribunas jastras e dumiasias. Gest da present vegn il giug preparaus danovamein per il Tscheiver romontsch 1960 a Cuera.

Il scribent de questas lingias ha aunc entupau savens gadas Tumasch Dolf en cumissions de cudischs de cant, allas qualas Tumasch Dolf prendeva part cun gronda peisa ed autoritad. Nunemblideivla ei sia lavur de rimnader de canzuns per la *Consolaziun dell'olma devoziusa*, e d' autras canzuns profanas e religiusas sin territori romontsch. Per Dolf ei il rimnar canzuns stau ina caussa fetg seriusa, sia metoda de nudar implacabla, e sias notaziuns ordvart conscienziusas. Sper il rimnar sto era igl arranschar musicalmein vegnir promovius. Las canzuns ein buca cheu mo per ils archivs, mobein per turnentar danovamein a siu pievel. Quei era la devisa de T. Dolf. En diversas publicaziuns generalas cattein nus sias canzuns popularas de bi ed adequat vestgiu musical. En quei senn ha sia edizium digl onn 1933 *Canzuns religiusas popularas*, rimnadas ed arranschadas per chor mischedau da T. Dolf, propagau la veglia canzun ellas baselgias protestantas. In auter impurtont cudisch: *Canzuns per chor mischedau*, compara a Cuera 1942. Mo, era ils cudischs edi dalla Ligia Romontscha, la *Laudinella*, la *Guardia Grischuna*, cuntengnan las pli bialas canzuns originalas da Dolf. Siu agen inschign per la canzun de scola demuossan sias numerusas composiziuns els cudischs de cant *Grischun, il giuven cantadur*, part I. e II. 1942.

Dolf sco componist ei enconuschents a mintga Romontsch, e sias canzuns resunan stediamein en nossa tiara e savens lunsch sur ils confins de nies intschess viadora. Meins generala ei l'enconuschientscha de sia ovra litteraria distinguida. Ils davos onns ei era quei scazi de historias e raquintaziuns starschaus da decenniis per plirs organs entuorn, vegnius rimnaus ed edius en fuorma de cudisch, 1954 *Digl Tumasch las istorgias I*, e 1959 en bufatga edizium, edius dalla Renania e Ligia Romontscha *Istorgias II*. En sias numerusas lavurs litterarias enquera il scribent neginas sensaziuns de bienmarcau. En siu raquintar sebase el silla tradizium, sin sia cuntrada, sin sia atgna experienza de veta. Ins senta sin mintga pagina che quei ch'el scriva ei ferma-mein resentiu e reviviu el fons de sia olma. Siu stil ei plastics cun zuer della tiara e de gronda frestgezia naturala. Siu discriver ord miez siu pievel puril montagnard, ei mai sferfatgs e surfatgs, mobein simpatics, plein tempra e tempronza. La migeivladad e la calma cun la quala divergenzas, situaziuns apparentamein spinusas, la problemtica de generaziuns vegnan dumignadas, corrispunda ad in tal ideal educativ dil scribent. Sias historias fladan ina atgna tempra, savens nundesrivibla e che fa encrescher nus tuts fetg per in bi temps cun tonta biala maniera de viver e secunvegnir, d'in temps che para de spirir, mo che viva aunc sisum la muntogna grischuna.

Alfons Maissen

Nadal a Bianmàn an Schons

da Tumasch Dolf

A Ziraun avon la Posta veglia contan da sogn Silvester suentermiezdi la scola gronda e la secundara avon certas casas e plazzas dil vitg. Ei vegn entschiet allas duas si Reischen per continuar a Ziraun allas quater. Las buobas van lu per las casas a trer en enzacons raps. La sera vegn igl onn vegl cantaus ora dal chor mischedau.

Tge muntada veva Nadal ànc avànt 60 — 70 onns par igl noss piaval da las muntognas? Nadal cara feasta me ecclesiastica, feasta da baselgia. Igls carschis zelebravan la naschiantscha digl salvader cun ir a tarlar igl priadi a prender la Sontga Tschagna. Quella feasta cara ad e ànc oz adigna agn baselgia, ear scha la baselgia sa betga gnir scaldada.

Ad igls unfànts? Els vevan verameing nigina feasta da Nadal. Els vevan da star a tgea a betga forza curren par la vischnànca anturn a far canera. Jou sara-gord ànc bagn, co mi' mamma scheva a nus avànt ca ir agn baselgia: Ussa stet parderts, par betga c'anzatgi vegi da reclamar anzatge.

La feasta da Nadal eara peia egnà feasta digls carschi, schagea ca quella a tschella da las mammas raquintava la sera aglis unfànts l'istorgia da la naschiant-scha da Cristus. Ear jou ve udieu gl'amprem da mi' mamma quella istorgia.

Plàn — plànet â quegl lura samido. Se da la Svizra bassa e vagnieu egn nof usit da Nadal (verameing ain da Teara tudestga), a lez â fatg or da la feasta da Nadal egnà feasta pigls unfànts. Ad oz eassan aschi anavànt, ca la feasta pigls unfànts â bunameing ple muntada ca quella pigls carschis. La sera digl pignol a dils schincetgs digls 24 da dezember agn baselgia e davantada igl ple grànd a beal evennimaint digl antiar onn par la giuvnatetgna. Ad igls amprems onns c'i vevan gio Ziràn igl pignol da Nadal navan roschas da la Muntogna, ear da las vischnàncas sura, giou a vurdar quella miracla.

Ple gi e'gl ieu, tocc'igl ân anvido igl pignol da Nadal agn famiglia. Anc oz e quegl betga dappartut igl cass.

Onn vigl a Bianmàn

Tut oter ca cun Nadal earigl da lez tains cun Onn vigl a Bianmàn. Durànt ca Nadal eara egnà feasta seriusa, vagnevan cun ilsez dus gis da plascher a legreia. A las femnas devan las preparatzgùns sen la midada digl onn grànda lavur — quegl e natiral ànc oz igl cass —. Par Daniaf veanigl fatg pettas fagaschas, bum-mas, pàn cun iavettas (uvettas) a pàn cun pera. Varsaquants pàns cun iavettas a pera vignan fatgs ple grànds a pletost lùngs ad ân num «Uetgas».

Lura e'l ear da far igl «rasoli», egnà bavrànda ca consista or dad aua da tscharias a vinars. Par dar ple bün gust mettign ànc tiar speztgareias (Cungimaints) sco sorza canella a negals. Quegl dat alura oravànt tut pigls mats egnà bavrànda «craftevla». Pigls unfànts fani rasoli sainza alcohol, egnà speztga da sirup.

Padregns a madretschas ân da samtgear igls schincetgs par lur figliols a figliolas. Bianmàn, a betga Nadal e tiar nus da vigl annà sto igl gi da schincigear.

Igl gi d'Onn vigl van suainter miazgi igls sculars a la sera igls carschis se las veias a cantar. Toccan avànt pocs onns cantavign me canzùns tudestgas, da quellas digl Bachofen ad or digls cudaschs da Heim. Me quels da Ziràn cantavan egnà canzùn rumàntscha: «Ach con dabot mia vetta cuoras.» — Us vignan dapertut cantadas ear canzùns rumàntschas, viglias canzùns religiosas. La ple beala e bagn quella cuagl text da Steafan Gabriel: «Igl ei puspei vargau in onn.»

Tocca betg avànt blears onns navan igls unfànts la damàn da bianmàn par tut las tgeas agn vischnànca a giavischear egn bün onn. I survagnevan parsuainter egn pànet nér egn pàn cun aint egn da 10 nér egn da 20 raps. Igls padregns a las madretschas devan a lur figliols a figliolas igls schincetgs.

Igls mats navan — an egnapartas vischnàncas ànc oz — tiar las matàns a far bianmàn. Las matàns stuevan sarvir sei cun rasoli a tut las bùnas tgosas c'i vevan luiieu.

Oz e bunameing tut quella vetta legra da bianmàn svanida agn blearas vischnàncas.

Igl vigl salid da bianmàn eara: Bungi bianmàn!

Igls unfànts schevan anqualgea ear: Bungi bianmàn, mi Det en talar sentamàn!

Turo Pedretti, ün pittur engiadinais

da Jacques Guidon

Damaun da sted (Schlarigna)

Men Rauch
scriptur e poet
rumauntsch
in sia stüva da stüdi

Chers collegas,

Turo Pedretti. Ün nom chi clingia bain, na be in Svizzra, dimpersè eir sur ils cunfins da nos pajais our. E nus il pudains numner ün dals noss.

Sieu motiv principel ais il paesagi da l'Engiadin'ota, sia stretta patria. Ma el pittüra natürelmaing eir oters temas: scenas our da la vita, natüras mortas etc. Minchün da sieus queders documentescha visibelmaing si'amur per la natüra e per la vita. Pedretti nu tschercha l'extraordinari. Perche tschercher utrò que cha's chatta dasper la via! Il grand miert da nos pittur ais quel, ch'el ais bun da der vita ed expressiun a mincha cumön motiv. Si'ouvra do testimuniaunza d'ün saun optimissem da la vita. L'ouvra da Pedretti ho üna taimpra tuottaffat persunela. L'evenimaint visuel cha la natüra e la vita prodüan aint in sieu immain vain reflecto dad üna sensibla ed a l'istess mumaint intensiva e vigurursa spontaneited. Sieu culurit vitel nu vo però mè sur las lattas our. Uschè ais que dad incler, cha sieus queders tuochan sül viv.

Scha nus Engiadinais vulains cumpletter noss'instrucziun cun ün inviamaint a l'art, schi craj eau, cha nus nu pudessans chatter ün meglader exaimpel per illustrer noss managiamaints cu güsta l'ouvra da Pedretti.

Turo Pedretti ais naschieu als 7 decembar 1896 a Samedan, inua cha sieu bap avaiva ün'ufficina da pittur. Ün an zieva la mort da sieu bap, dal 1912 aintra'l illa scoula d'arts applichas a Turich e fo, zieva avair absolt quella, auncha ün giarsunedi da pittüra decorativa. Dal 1916 al 18 ais el suot las armas. —

Sgüra cha l'ün u l'oter da noss collegas pü vegls s'alorda auncha dad el. — Zieva la guerra as stabilescha'l per dal bun a Samedan e pü tard a Schlarigna. Dal 1922 fo'l sieu prüm viedi a Paris ed a Londra. L'inscunter cun l'avaunt-guardgia da pittuors esters ed indigens nun ais bun da l'absorber — neir pü tard brich —, dimpersè l'intimescha invezza da tschercher sia egna via, que chi t'il ais reuschieu uschè exemplericamaing.

Che bel cha que füss da pudair discorrer auncha pü lönch sur da quist nos pittur, ma la piazza ais limiteda. L'an 1956 ho Pedretti cumplieu sieu 60evel an. In quell'ocasiun ho A.Peer scrit ün stupend da seg sur dad el aint il Chalender Ladin. 1957 lo chattais Vus eir auncha ulteriuras reproducziuns da quaders dal pittur, traunter ot as eir il grandius «grand pesch», cha Vus pudais druver per spiegher la noziun «natüra morta».

Per cumanzer discuorraregia eau sur da la pittüra in generel e sur da l'act da s-chaffir da l'artist. Quist ais ün greiv chapitel e difficil da tegner elementer avuonda. Eau d'he fat mieu pussibel da'm fer incler dals scolars.

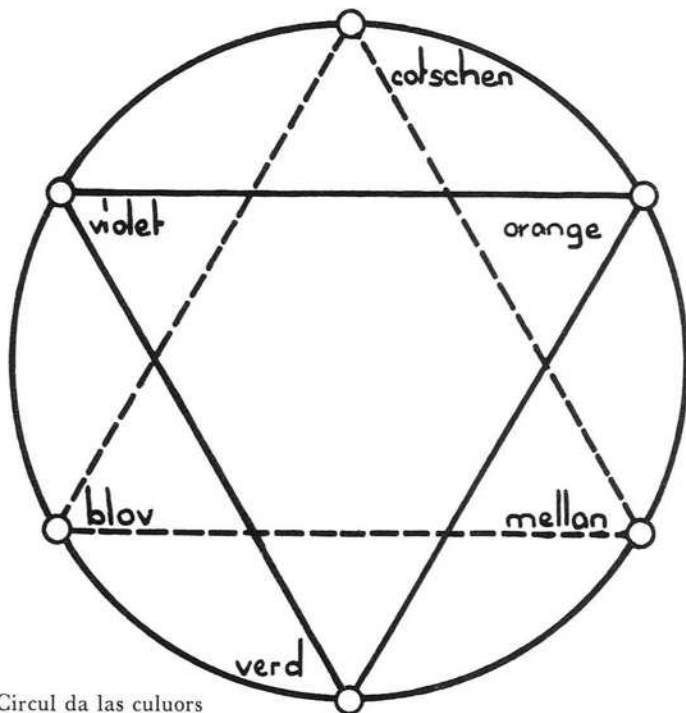
Men Rauch
culla Guitarra
(Palace)

Per render auncha pü in-
clegiantaivel que ch'eaudscha-
ro, As rouv eau da discuorrer
da pittüra culs scolars già ou-
ravaunt e da spiegher ils se-
guaints terms tecnicos chi ve-
gnan avaunt aintill'emischiun
paesagi, natüra morta, figüra,
scena, purtret i'l sen da «por-
trait»; ils tubs da culur, pa-
letta, chavalot, la taila; mo-
saic, aquarel e gouache, tem-
pra, affrais-ch (Fresco) —
tuot plets cha's chatta aint in
mincha lexicon —, s-chaffir,
l'immaint, la clameda, l'in-
tent, kitsch, spontan, instinct.

Per declarer las culuors
e'ls cuntrasts As giavüsch eau
da s'inservir da quist rudè da
culuors.

Battaisem a St. Gian

Circul da las culuors

Cotschen, blov e mellan
sun las culuors prümarias dal
prisma. Scha nus masdains
quellas, schi survgnins nus las
culuors secundarias: violet,
verd ed orandsch. Cuntrasts
as survain in mettand üna cu-
lur prümaria dasper quella
culur secundaria chi la sto
güsta in fatscha sül rudè.p.ex.
mellan dasper violet.

Ed uossa sperains nus cha
noss scolars possan trer ün
nüz our da quist'emischiun.
Per Vos agüd, chers collegas.
As ingrazch eau ouravaunt!

Remarcha

A vain tratto ill'emischiun il
queder «damaun da sted» da Tu-
ro Pedretti. Reproduziuns da tel
paun gnir retrattas gratuita-
maing tar Jacques Guidon, Zuoz.

Grand pesch

La fatscha de nos vitgs

da Gion Arthur Manetsch

Breil cun siu cadruvi e sia biala fontauna-crap, che ornescha la piazza avon baselgia e santeri. El funs ils cuolms de Breil (Foto: J. Geiger, Flem)

Gion Arthur Manetsch ei sededicaus da decennis enneu culla damonda dil manteniment de nossa cultura, dils costums, de nossas tradiziuns. En referats ed en scartiras ha el admoniu ed empruau de retener la bova che smanatscha nos beins culturals. — Ei va denton vess de perschader nies temps infiltraus dal tien materialistic, de serepostar, de far frunt encunter las undas che lavagan plaun a plaun nies spért clar ed allert de pli baul. Igl ideal stuess star sur il daner glischont e giavinont, e nossa premura sur il regl dil gudogn enguord. In proverbi gi denton: Daguot e daguot fa puoz! Buca tut ei disfatg, buca tut vendiu e starschau! Sche nus sepostein en massa encunter quella bova malmunda d'in temps senza lingia per la gronda ierta de nos babuns, sche vegn l'avanzada buca a reder, il success buca a semunchenttar.

Ella hodierna emissiuon vul Arthur Manetsch sclarir la gronda impurtonza de nos vitgs sco center de lungatg e cultura. Il cadruvi, la baselgia, la casa cun siu indrez ed ornament less el che restassen ferm en nies intern era dacheudenvi sco simbol de veta cumineivla. Per buna orientaziun e preparaziun de questa emissiuon renviein nus alla lavur da G.A. Manetsch el Calender Romontsch 1960: Fatgs e patratgs davart il moviment cultural romontsch.

Las fotografias della gasetta Radioscola per quei artechel e semegliantamein las legendas derivan dad ina lavur: «Die Surselva, das Bündner Oberland,» da dr. Augustin Maissen, compariu el «Heimatschutz», annada 54, nr. 1, 1959. Las clischas derivan da quei organ, sur-schadas per Radioscola da dr. Ernst Laur a Turitg. La fotografia dil cadruvi a Breil ei proprietad de fotograf Jules Geiger a Flem.

Alfons Maissen

Il vitg posseda sco il carstgaun ina atgna fatscha. Quella sa esser pli u meins biala, pli u meins caracteristica, gie schizun disfigurada. Tgei tschera fa la fatscha de nos vitgs oz?

La risposta deprimessa. Tgi sa aunc numnar in vitg sursilvan buca disfigurau? Lur character genuin ei vegnius transformaus ad ina paupra caricatura d'elements jasters. Quei svilup pernizius continuescha en nies temps della explotaziun dellas auas. Ussa che il daner sbucca pli abuldontamein ella tiara ei il prighel schizun pli gronds de lavegiar aunc il preservau cun renovaziuns «beinmanegiadas» e construcziuns buca adequatas.

Quei ha stimulau nus d'appellar ina ga alla giuventetgna, per che quella gidi a spindrar la vera fatscha de nos vitgs. Mo quei che ins vul defender, ston ins enconuscher igl emprem. Lein perquei sespruar ded arver a nos affons ils egl per la fatscha *genuina* de nos vitgs. Nossas expectoraziuns duegien cumpletar ed arrundar l'emissiun ad in maletg pli capeivel ed entelgeivel.

Nies vitg

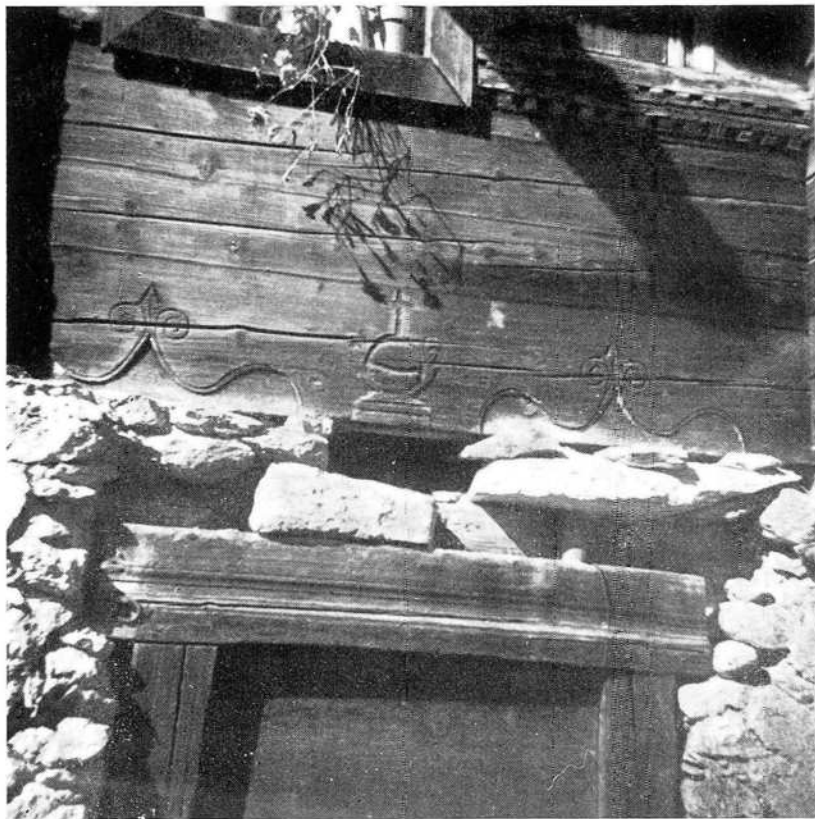
Il vitg ei quella fuorma d'avdonzas ruralas de character adual, che secompona de pliras cuorts unidas. Sias ragischs tonschan tochen el temps prehistoric de crap. La fuorma dil vitg dependa denter auter dellas *relaziuns geologicas e geograficas della cuntrada*. Las alps cun ses pass frequentai, flums, lavinas e bovas, vals, terrassas e fops, terratsch fritgeivel e bunas fontaunas, loghens suleglivs cun excellentas relaziuns de plievgia, han influenzau grondamein la situaziun ed il carschen dil vitg.

Mo era la *tempra genuina dils avdents* ha imprimiu ses fastitgs. Ils Rets, quella mischeida veneto - illirica de razza, cun posteriurs supplements celtics, romans ed alemans han dau lur tempra e coluraziun adeguata, che s'exprima oravontut el spért de parentella e de cuminonza. Per quella raschun preferavan nos antenats ils vitgs serrai ad in mantun empei dils spatitschai sco ils vallesans immigrai.

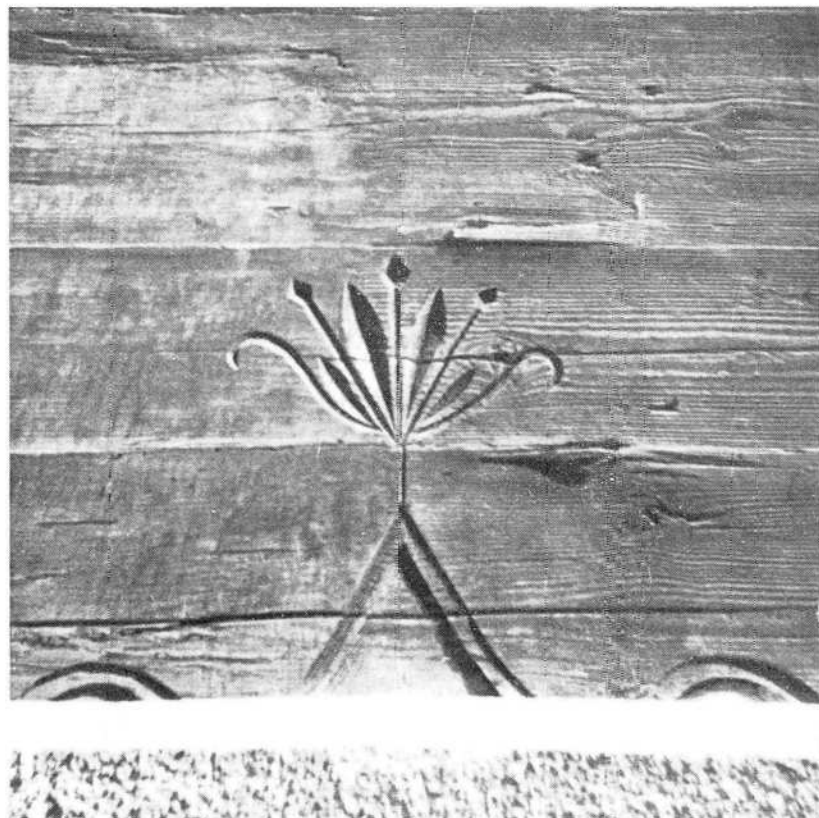
Medemamein vegnan nos vitgs stampai dellas *relaziuns economicas de ses vischins*. Els s'occupeschan predominantamein dell'agricultura e dasperas dils transports sur ils pass ne dils survetschs sut crunas. L'activitad dils vischins dat denton ina nota essenziala al vitg. Ils praus d'aventan proprietad della migionza e pli tard della singula famiglia, ferton che las alps e pastiras vegnan utilizadas comunablamein dils vischins. Las corporaziuns administreschan las fatschentas ed impedeschan surpussonza e surabuldonza.

Plinavon fuorma il *svilup historic* scadin vitg. Il combat constant encunter ils prighels della natira e las invasiuns hostilas de rapina als pass, mo era l'isola-

Quei maletg derivonts d'ina casa de purs della Foppa dat forsa empau sclariment pertgei tontas casas-lenn han si manti. Il possessur datga bucaavunda ed ad uras las parts della casa ch'ein scardalidas. Ei vegn adina mender e mender tochen che la cura sto daventar radicala per scompentar mirs e preits. Eschadira de caracter genuin vegnan scarpai neuadora, il mir vegn fatgs alla moda de fortezia moderna, la preit vegn surtratga cun manti, las finiastras vegnan engronidas e tratgas sur las curegias intagliadas ora. Il lenn de tschentament cun sia reha ornamentica, simbol della casa sursilvana, vegn savens laguttius dals mirs novs fabricai sutensi u dal manti stratgs dasur-engiu.

La «scuettada de maulta» encunter in mir d'ina casa digl onn 1764 ella Foppa muossa consequenzas pauc cuntenteivlas. Quei bi ornament de «lenn de tschentament» della preit-casa deriva dal Meister 'M.A. A.', che ha el valsenn dils onns 1764-1782 baghegiu en Surselva silmeins quirtordisch oreifer bialas casas-lenn. Ni avon ni suenter quei meister ei enzatgi staus el cass ded intagliar schi varionta e fina ornamentica en nossas preits-casas. Igl ei de deplorar sche miradurs train lur mirs neuasi e sur ils bellezza ornaments en, e zuppan aschia il pli bi che nos meisters han prestau avon tschantaners.

ziun han svegliau en ses avdents in spért conservativ, reservaus, enviaus ferma-mein ella lingia tradizionala ed in regl incarnau per la libertad. La famiglia s'ingrondescha alla migionza de tuts ils parents della medema schlatteina e las differentas migionzas seuneschan al vischinadi cun il cauvitg alla testa ed atgnas dertgiras. La cuminonza economica, culturala e sozuala dils vischins ei naschida. Quella democrazia economica dils vischins finescha el temps niev cun la visch-naunca politica.

E per finir s'exprima aunc igl *element cristian* ella baselgia de crap sco *center* e coc della avdonza, fontauna dils beins spirtals e celestials.

Sut quellas influenzas ein las cuorts carschidas ad uclauns e vitgs cun fastitgs corrispundents. Las casas vegnan construidas en material indigen cun ils uaf-fens disponibels, che scadin dominescha. Lur fuorma corrispunda als basegns climatics, economics, culturals e principials dils avdents. Il *cadruvi* ei il *secund center* dil vitg ed expressiun de quella cuminonza. Sia esistenza ha il vitg denton d'engraziar parzialmein ni totalmein alla fontauna, il gierm della fritgeiv-ladad. Per quella raschun vegn ella era ornada e respectada autra uisa ch'ozildi.

Scadin vitg ei pia il simbol e l'expressiun della cultura de ses avdents. Consequentamein sa ei era buc esser tuttina, tgei fatscha el posseda. Sia urdadira sesviluppada organicamein sto vegnir schubergiada dals tacs e vegnir continuada en lingia nuninterrutta vi ella moderna. Mo sche ils novs elements seligian cun ils vegls ad in cul genuin vegn nies vitg buca disfiguraus.

La casa-lenn e siu intern

Il vitg sursilvan vegn caracterisau tipicamein della casa - lenn. Clima, economia, material indigen, terren e tempra genuina dil pievel han dau ad ella sia fuorma specifica. Davart origin e svilup della casa purila insumma e della casa-lenn sursilvana en spezial dat ei differentas teorias scientificas. Quei ei era capeivel, pertgei las pli veglias casas - lenn existentas dateschan pér dil 16avel e 17avel tschentaner cun enqual fastitg de temps anteriurs. Nos antenats ein denton stai schi conservativs e tradiziunals, che els han manteniu durant tschentaners caracter e tipus de lur casaments. Aschia sa ins reconstruir la fuorma primara de siu svilup tochen ad in cert grau.

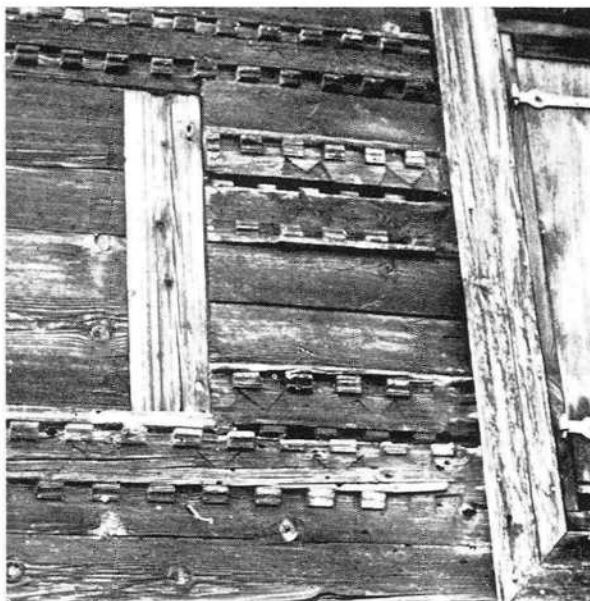
Ils elements decisivs della casa per fixar tip e character ein la furnaischa, las preits ed il tetg. Il carstgaun enquera gl'emprem protecziun encunter ils animals e las auras en cuvels naturals. Pli tard cava el sez cuvels artificials ne la schinumnada mardella. Pasturs ed umens d'uaul prendan aunc oz refugi sut ina plonta spessa ne ina suschna construida de daischa e scorsas. In tal tetg de duas alas pustaus directamein sil tratsch dat ina pintga tegia. Cava ins sut quel in sfoss ne cuvel e ferma il tratsch sballunond dellas varts cun crappa grossa, sche havein nus gia ina tegia. Da l'autra vart san ins era emplunar blocca rodonda cun cutschs e tut ina sin l'autra ed obtegn aschia preits fermas e resistiblas, cunzun sche la blocca ei encastrada als mugrins sco ei vegn practicaeu pli tard. Vegn ei aunc tratg in tetg surenvi, sche ei la camona de blocca fatga. El nord dellas alps era la tegia de blocca derasada, ellas regiuns mediterranas encuntercomi la mardella. Al contuorn dil Gotthard sefruntan e semischeidan domisduas fuormas. La fuorma *primara* ei probabel il cuvel miraus en,usitau en las regiuns meridionalas, che survescha per cuschina, stiva, luvratori e dormitori en ina. Encunter quei cuvel vegn plaunsiu la camona de blocca rodonda stuscha-da. Ella vegn all'entschatta duvrada per magasinar il pavel e la vivonda. In tal svilup ha il material existent: crappa grossa e pegns liungs, ulivs, dictau. Amiez la stanza arda il fiug di e notg ella furnaischa, pertgiraus della massera e dils lars ni penats, ils dieus della casa. Ord il magasin sesviluppescha cul temps la stiva e pli tard la stivetta, che vegn spartida dalla stiva. Silsuenter taglia ins aunc giu della cuschina il corridor ne pierti e cul 16avel tschentaner stat il tip *fundamental* della casa sursilvana de purs. Las grondas famiglias sforzan nos antenats d'alzar il tetg e construir ina secundaalzada. Mo quei vegn fatg cun fin gust per la proporziun e savess survir oz per exempel. El 17avel e 18avel tschentaner sesprovan ils patruns plinavon ded embellir e decorar lur casas dadens e dadora per render ellas pli representativas. Representein nus aunc, che quels ornamentals fuvan colurai gustusamein e finamein, savein nus s'imaginar, tgei biala fatscha nossa casa-lenn haveva e savess aunc haver, sche nus mantenessen e cultivassen quella correspondentamein.

L'entrada cun igl esch entir ne la porta dubla beinformada, ei per ordinari de costas en. Mo il spluntè, ina biala lavur dil fravi, ei vegnius a mauns ad in antiquar della bassa e gl'esch remplazaus fa pareta de seria jastra.

La stiva tabliada cun stgein ne schiember ei propi amureivla cun ses fins desegns dil lenn e sia colur brina, num ch'ins hagi zuppentau quella fatscha genuina sut ina mascra grossa de colur. La pegna scalegl cun l'annada, las inizialas

Exempel frequent d'engron-
daziun de finiastra. Zaniester
vesan ins aunc in dils vegls
finistrels. Dretg il niev pro-
duct de finiastra che datga
buca per miula ils vegls bials
rés intagliai. Il vegl staup-fi-
niastra ei emplenius cun ils
lenns-curegia tagliau neuado
per far la nova vitrina.

Il patrun casa sto patertgar
bein avon che schar lavagar
sia casa. In bien mistergner
anfla la via de far la repara-
tura senza scavazzar il ba-
ghetg.

Esch-tschaler d'ina casa de
purs en derutta en in uclaun
dadens Vrin. Mintgin sa se-
patertgar la breigia dil mei-
ster d'avon forsa 300 onns per
intagliar las steilas e tschen-
tar viaden ellas en las tablas
d'eschadira.

Igl ei impurtont de far attents
gia ils scolars, la giuventetg-
na sin tals muncaments en
nossa instrucziun ed educa-
ziun artistica.

dil patrun e sias semplas sdremas domineschan communablamein cun il puffen plein entagliaments, intarsias e picturas, la meisa cun plattamorta e la butschida nossa stiva. Las mobílias ein l'entschatta il bia de larissh ne tieu, pli tard de nu-ghèr, schiember ne stgein. Gest lur sempladad e lur lingia beinproporzionada e decorativa dattan alla stiva in cert ambient cauld e carin. Buc emblidar astgein nus aunc la trucca en tuttas dimensiuns, decors e turniclems, che accumpignava il di de nozzas la giuvna dunna cun la loscha dota dil sez filau e sez tessiu en casa. Oz van ils parlars cun ils pategls della dinastia purila ord casa. Pertgei sto la stiva genuina de nies intschess vegnir sfalsificada cun imports jasters? Essan nus schi paupers, che nus havein gnanc zatgei agen pli?

Baselgia e santeri

La baselgia ed il santeri sesanflan al centrum dil vitg, tscheu e leu era encunter damaun. Las vias radieschan da quei center anora. Ins astga buc emblidar, che la religiun dominava tochen lunsch viaden el temps niev ton la veta privata sco la publica. Per quella raschun ei la casa de Diu il center della veta dils vischins e l'expressiun culturala dils parochians.

Il factum che il santeri ei ina part della baselgia han biars denton emblidau oz. Ei gl'ei la cuminonza dils sogns, dils vivs e dils morts. Sco ils vivs seraduneschan entuorn igl altar, aschia ruaussan ils defuncts alla vischinonza. Perquei ein els satrai els vegls santeris cun ils peis viers gl'altar principal ed en medem temps encunter damaun, ella direcziun della baselgia sezza. Dagl orient ei il Salvader vegnius, egl orient steva il paradis e sco 'oriens ex alto' vegn el a der-schar vivs e morts.

Treis rudials circumdeschan gl'altar: il mir santeri cun il plaz destinaus als defuncts, la via de prozessiun ed ils mirs baselgia cun la nav per ils vivs. Ussa capin nus forsa era pertgei ins va treis ga entuorn baselgia il di dellas olmas. Ils santeris vegls ein de rar quadrats, mobein pli u meins rodunds, pertgei il rudi ha de vegl enneu ina significaziun cultica ne magica. Tscheu e leu sco per ex. a Falera e pli baul a Mustér posseda el la fuorma d'ina nav baselgia, che cuntegn ils defuncts sil viadi ella perpetnadad sco la nav baselgia tschaffa ils vivs.

Cun quella concepziun s'unescha la tipica preferientscha romontscha per la migionza, la famiglia gronda dils parents. Sia expressiun ein oravontut ils logs de famiglia cun lur segns. Ils pagauns eregevan in pal, ina tabla de crap ne de lenn sur lur fossas. Perquei ein ils monuments de crap pér en quei mument buca

La singulara bellezza d'ina crusch-fier beintschentada demuossa quei maletg. La crusch gronda e namiez ei forsa fatga avon 40 onns e lai gia encorscher la tendenza ornamentista dil fravi; nuotatonmeins se-tract'ei d'ina buna lavur e bein reussida. Pli tard suonda la moda naturalistica de cruschs ch'ein artisticamein meins cuntenteivlas.

Igl ei in bi usit de metter en salv las cruschs de fossas veglias per turnar pli tard ad ornar fossas novas en famiglia.

«Quei era la crusch de miu tat; si surcombras spetg'ella sin mei». En profunds patratgs e cun quita muossa il pur e cantadur Tumasch Quinter a Darvella-Trun la biala crusch artada, che vegn da generaziuns enneu dada vinavon enfamiglia. Oz ornescha ella sia fossa.

mundans, che els obtegnan ina fuorma correspondentia cristiana. Il segn genuin e cristian de nossas fossas ei la crusch - fier. Quellas cruschs de famiglia fuvan l'entschatta semplas cun spitgs en fuorma de gelgia, pli tard decoradas gustusamein.

Per finir seretenin nus aunc en *carner*. Paucs ein semanteni. Il respect avon il tgierp human, scaffius tenor la semeglia divina e destinaus per la levada, verteva buca de schar scher entuorn l'ossa dils morts. Perquei vegneva quella ossa rimnada ella fossa generala e digna, en carner. Cheu uravan tuts vivs per tuts morts, era suenter che quels eran emblidai.

Quei fuss la vera fatscha de nos vitgs, che surporta era novs tratgs moderns, sch'els ein propi naschi ord nossa carn e saung. Schebein ella scroda ne flurescha dependa dils vischins e de lur carezia e fideivladad per igl agen e genuin!

Litteratura

- Berther Carli: Das bündnerische Flurrecht. Condrau, Mustér 1942.
Brockmann — Jerosch: Schweizer Bauernhaus, Bern 1933 und 1936
Caminada Chr.: Die Bündner Friedhöfe, Zürich 1918
Curti P. Notker: Das Bündner Heim, Schweizer Schule 30-24 1944
Curti P. Notker: Im Bündner Oberland, Luzern 1940
Guyan W. U.: Das Schweizer Dorf, Bern 1948
Jenny H.: Alte Bündner Bauweise und Volkskunst, Chur 1948
Maissen Augustin: Die «Surselva», Heimatschutz 54/1 1959
Weiss R.: Häuser und Landschaften in der Schweiz, Zürich 1959
Winkler E.: Das Schweizer Dorf, Zürich 1941
Wörterbuch der deutschen Volkskunde, Stuttgart 1955
Schweizer J.: Kirchhof und Friedhof, Linz 1956

Emissiuns per igl atun 1960

- October 1960: Alois Carigiet, in pictur-artist sursilvan (discuors)
November 1960: Il lungatg dils aviuls, da Constant Gritti, Scuol
December 1960: Banadetg Fontana (giug auditiv), da Giatgen Uffer, Muralto

Cummissiun Radioscola

- Tona Mark, scolast secundar, Goldau
Jon Semadeni, scolast secundar, Scuol
Luzi Tschärner, scolast secundar, Andeer
Dr. Alfons Maissen, Weinbergstrasse 14, Cuera, parsura della CR.
Dr. Adolf Ribl, representant dil Studio de Turitg, Brunnenhofstr. 20
Christian Badraun, directur, parsura della CRR, Via Masans 160, Cuera